

О. В. Яковлєв
*Державна академія керівних кадрів
культури і мистецтв*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КНИГОВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 20-х РОКАХ ХХ ст.

Розглянуто важливий для становлення та розвитку національної видавничої справи період 20-х років ХХ ст., зокрема, проаналізовано соціально-історичну та культурну ситуацію в Україні, визначено основні складові процесу українізації книговидання, зміст та соціальну орієнтацію української книги зазначеного періоду.

Ключові слова: видавнича справа, книжкова продукція, українська книга.

Вивчення книжкових пам'яток 20-х років ХХ ст. необхідно здійснювати у взаємозв'язку з дослідженням соціально-історичної і культурної ситуації в Україні того періоду, а також з діяльністю видавництв і друкарень, розвитком видавничої справи. Адже характеристика книги складається не лише зі значення змісту твору, який в ній опублікований, – книга несе інформацію про книжкову культуру певної епохи, – в даній статті – доби УНР і українізації 20-х років ХХ ст.

Загалом видавнича діяльність на території України активно розглядалася сучасними вченими, зокрема, В. Білозубом¹, Т.І. Ківшар², Г.І. Ковальчук³, О.В. Молодчиковим⁴, Н.Г. Солонською⁵ та іншими, проте саме задекларований нами період досі залишається недостатньо розробленим. Щоправда, у 20–30-х роках цю синкретичну виробничу та культурну галузь вже студіювали О. Козаченко⁶, С. Боровий, І. Калинович, але їхні роботи несуть на собі відбиток часу і тому мають досить тенденційний характер.

Особливий інтерес для дослідження історії українського книгодрукування становить період 1924–1928 рр., коли закладалися принципи ринкової економіки у видавничій справі України.

На початку НЕПу (1921–1923 рр.) видавництва України опановували ринкові закони, перебудовували свою діяльність в умовах

нових господарських механізмів. Для наступного періоду (1924–1928 рр.) характерним був подальший розвиток і утвердження нових принципів видавничої діяльності.

Аналіз статистичної інформації щодо книговидавничої діяльності виявляє постійне зростання кількості друкованої продукції в Україні. Недивлячись на те, що у 1927–1928 рр. спостерігалася паперова криза, обмеження кредитів, перебудова видавництв у бік ще більшої спеціалізації, кількість назв книжкової продукції продовжувала зростати (з 4508 назв у 1924 р. до 5413 назв у 1928 р.). Крім збільшення кількості назв, те саме можна сказати і про помітне різке зростання кількості друкованих аркушів; наклад, який до 1927 р. спадав, у згадані роки досяг майже 7 млн. прим. Так само зросла й сума ринкової вартості всієї книжкової продукції. Цифри, згідно зі статистикою за 1927 та 1928 рр., майже зрівнялися з продукцією рекордного для України 1913 року (5579 назв).

Поряд із розвитком української культури (пов'язаним з процесом українізації) зростає і значення української книги. Так, у 1927–1928 рр. українська книга становила 54 відсотки від усієї книжкової продукції (для прикладу, у 1924–1925 рр. ця цифра дорівнювала 40 відсоткам).

У 1920-х роках у книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважає державний і усуспільнений сектор. Видавництва державні, урядові, наукові, партійні, професійні, кооперативні та мішані складають цей сектор і забезпечують за ним 90–95 відсотків усієї книжкової продукції УСРР. Перше місце посідає Державне Видавництво України (ДВУ). Щоправда, становище цього видавництва не таке, як інших: на нього покладено обов'язок постачати підручники, воно універсальніше за будь-яке в країні, до того ж, єдине працювало ще з років воєнного комунізму; цьому ж таки видавництву найважче, внаслідок масштабів діяльності, реагувати на ринок.

Після періоду переходу від монопольного підприємства доби воєнного комунізму до ринкового видавництва середини 20-х років, який характеризувався кризою в ДВУ, у 1926–1927 рр. книговидавництво починає поволі нарощувати темпи видавничої діяльності. Якщо у 1926 р. участь ДВУ в книжковій продукції УСРР становила 552 назви із загального числа 5088, тобто приблизно 10 відсотків, то в 1927 р. ця продукція вже складає 12 відсотків (643 з 5413), а з інших показників ще більше.

Окрім усупільненого видавничого сектору, існував також неусупільнений. Одну з його груп складали приватні видавництва. В 1923 р. ними було випущено 108 назв (або 4 відсотки від усієї продукції УСРР), а от подальші роки, аж до 1927-го включно, свідчили про невпинне зростання видавництва цієї групи в Україні. Наприклад, у 1927 р. ними було випущено 558 назв книг, тобто 10,1 відсотка всієї книжкової продукції республіки. Так само зростала частка приватних видавництв у книжковій продукції УСРР (наклад, обсяг).

Однак державна політика, яка почала змінювати своє ставлення до приватної підприємницької діяльності, призвела до зменшення продукції цієї групи, і 1928 рік, за умов загального зростання книжкової продукції в Україні, дав тільки 359 назв від приватних видавництв, звівши їхню участь до 6,5 відсотків загальної продукції. Деякі ділянки книжкової продукції, як, скажімо, дитяча література, від приватних видавництв (“Светоч”) перейшли до радянських (ДВУ, “Культура”, “Книгоспілка”); приватний видавець (“Космос”, “Уніздат”, “Час”, “Сяйво”, “Рух”) або випускає цілком радянську книжку (“Рух”), або працює з перекладеною літературою, здебільшого з красного письменства.

Щодо мови, то майже всі видавництва усупільненого сектору, за винятком “Пролетарія” та “Наукової думки”, видають книжки переважно українською мовою; серед приватних лише “Космос” та “Уніздат” друкуються російською мовою, решта випускають українську продукцію.

Наведені вище дані свідчать про збільшення впливу усупільненого сектору видавничої діяльності внаслідок відповідної державної політики та зменшення приватного сектору. Останній практично згортає свою діяльність, поступається окремими ділянками, в яких досі був майже монополістом (дитяча та перекладна література).

Для складання певного уявлення про книжкову продукцію України 20-х років ХХ ст. необхідно розглянути внутрішні характеристики: зміст та її соціальну орієнтацію.

Період становлення НЕПу можна охарактеризувати як роки пошуку ринку, читача, вивчення ринкових запитів, налагодження ділових зв'язків. Тож і не дивно, що, приміром, у продукції перших років НЕПу можна побачити брак сталості, виразного напрямку у видавничих планах, коли видавництва в один період випускали більше художньої продукції, а в інший – підручників (наприклад,

ДВУ у 1923 р. видало художньої продукції 50 назв, у 1924 р. – 185, а наступного року – тільки 106 назв; такий стан характерний і для інших видів книжкової продукції).

Більш показова картина склалася у 1926–1928 рр., коли зміст книжкової продукції УСРР визначався тим, що найбільше видавалося книжок красного письменства. До книжкових пам'яток цього періоду слід віднести такі нові типи серіальних видань, як: “Універсальна бібліотека красного письменства” з творами українських класиків Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського; “Дешева літературна бібліотека”, “Дитяча книжка”; “Релігійна література”, а також видання складених за часів УНР українських підручників: О. Курило – „Початкова граматики української мови”, К. Лебединцев – “Лічба і міра”, К. Стеценко – “Початковий курс нотного співу”, “Нотний співанок”, С. Русова – “Лекції про дошкільне виховання”.

Певної стабілізації змісту досягла радянська книжкова продукція чималою мірою через спеціалізацію основних видавництв України. Процес типізації видавництв, в основному, закінчується в 1927–1928 рр. Так, ДВУ стало монопольним видавцем всієї підручної літератури, “Книгоспілка” – кооперативної, “Радянський селянин” – сільськогосподарської, “Наукова думка” – медичної, “Юридичне видавництво” – правничої, “Пролетарій” – соціально-економічної (останнє, в основному, постачало російську літературу, в тому числі для інших республік СРСР).

Порівняння продукції 1927 і 1928 рр. засвідчує, що в ній вже є всі основні параметри змісту. На першому місці стоять групи: красного письменства, медицини, соціально-економічної, технічної й сільськогосподарської літератури. Однак щодо абсолютних та відносних розмірів продукції по окремих групах, то протягом цих років спостерігається певне коливання. Наприклад, на 1928 р. (за умов загального збільшення продукції) зросли відділи соціально-політичної літератури, точних знань, техніки, історії, особливо – красного письменства (майже на 70 відсотків). Проте знизилася продукція по решті відділів (особливо, медицини й ветеринарії, сільського господарства тощо). Це свідчить про те, що видавництва ще недостатньо відчували потреби ринку, але намагалися найбільш оптимально на них реагувати.

Щодо обсягів та накладів, то помітні такі самі коливання, що в цілому свідчило про те, що обсяг книжок відставав від темпу зростання їх у назвах та накладах, хоча на той час серед споживачів

зростає попит на великі за обсягом книги. Так, наприклад, відділ технічної літератури, який зріс у назвах і накладах, дав у 1928 р. зменшення в обсязі видань.

Коливання у накладах визначає те, що по деяких розділах змісту літератури ще не закінчився процес ринку, не встановився попит на книжку, може, і внаслідок того, що вона в цей період невпинно збільшувала свої наклади. Поряд з тим, можна констатувати наявність у книжковій продукції УСРР виразної тенденції до швидкого зростання найголовніших розділів змісту літератури і щодо назв, і щодо обсягу та накладу.

Нами вже зазначалося зростання в усій видавничій продукції УСРР книжок українською мовою. Ще виразніше процес українізації можна помітити, аналізуючи зміст продукції за мовами.

Українська книга – художня, соціально-економічна, з точних знань, сільського господарства, техніки тощо за 1928 р. відзначалася чималим зростанням, так само як і література іншими мовами.

Якщо література красного письменства (внаслідок роботи приватних видавництв) переважно виходила російською мовою, то на 1928 р. красне письменство українською мовою набагато переважає художню літературу російською мовою. Та все ж слід констатувати, що все ще залишається невеликою кількістю видань українською мовою з таких галузей знань, як техніка чи медицина й ветеринарія. Останнє пов'язано з тим, що це найважчі, з огляду на нерозробленість понятійного апарату, для українізації галузі знань. Хоча й тут уже намітилися зміни: з'являються молоді українські спеціалісти, процес українізації розвивається далі.

Проаналізуємо соціальну орієнтацію української книги. Виявити соціальну орієнтацію книги означає встановити соціальні верстви, задоволення потреб яких ставили собі на меті видавництва, котрі випускали ті чи інші видання. Такий аналіз був характерний саме для радянської історичної науки, бо друкарська продукція вважалася важливим ідеологічним та економічним чинником.

Оглядаючи книжкову продукцію щодо її соціального призначення, можна помітити суттєвий вплив планової роботи, яку на той час активно почали впроваджувати радянські планові органи. Доти були помітні певні хитання: то дуже багато випускалося неринкової урядової літератури, то занедбувалася дитяча книга, а то публікувалося дуже мало літератури для селянства.

Період 1927–1928 рр. позначився суттєвою зміною такої ситуації:

наприклад, збільшилась чисельність (і назвами, і обсягом) дитячої літератури, юнацької, наукової; дуже зріс наклад цих груп. Що ж до таких розділів, як книга для селянства та робітників, то тут очевидним є те, що попит на книгу задовольняється дуже повільно.

По досягненні певної повноти в окресленні забезпечення населення України книжкою на перший план виходить питання щодо її українізації. Прослідкуємо, як література українською мовою розподіляється за соціальним призначенням.

У соціальному призначенні продукції українською мовою за 1927–1928 рр. помітні певні зрушення: такі групи, як дитяча, юнацька, наукова, позначилися зростанням почасті вдвічі і більше разів; збільшилось майже вдвічі й літератури для робітників. На противагу останньому шкільна література і література для селянства зменшила свої наклади; одночасно постійно зростає офіційно-документальна література.

Якщо для літератури національними мовами у цілому спостерігається наявність росту, виразної тенденції до подальшого задоволення окремих читацьких груп, то російська книжка переживає зворотний процес: вона поволі поступається тими читацькими групами, що раніше користувалися книжками російською мовою. Для одних груп російської книжки темп її зростання відстає від української; для інших груп – просто спадає.

Отже, слід зазначити, що період 1924–1928 рр. був дуже важливим для становлення книгодрукування в Україні. В цей період складаються основні принципи та риси українського книгодрукування радянської доби. Процеси, які відбувалися в суспільно-економічному житті України в цей період, були тим фундаментом, на якому зводилася й національна видавнича справа.

¹ Білозуб В. Розвиток українського радянського друкарства // Українська радянська культура. – К., 1957. – С. 103–127.

² Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – 347 с.

³ Ковальчук Г.І. Історія книгознавства 20–30-х рр. ХХ ст. : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 200 с.

⁴ Молодчиков О.В. Українська радянська книга (1917–1964) // Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С. 206–255.

⁵ Солонська Н.Г. “Бібліологічні вісті” як явище української книго-

знавчої думки 20 – початку 30-х років ХХ ст. : Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 250 с.

⁶ *Козаченко О.* Книжна продукція УСРР, 1923–1926 // Бібліол. вісті. – 1927. – № 2. – С. 15–19.

Summary

Important period of beginning and development of nacional publishing in the 20th years of XX century was analyzed in this article. In particular, social-historical and cultural situation in Ukraine was under review. Main parts of Ukrainization the of books publishing, content and social focus of Ukrainian book of the mentioned period were determined.

Key words: publishing business, book production, the Ukrainian book.